

Linhartovi listi

Spletni občasnik za domoznanstvo in novice Knjižnice A. T. Linharta Radovljica

Leto 1, št. 4

ISSN 1580–9641

www.rad.sik.si

e-pošta: info@rad.sik.si

3. 12. 2002

S tretjo razstavo iz cikla »Moje roke pismu«, ki bo v radovljiški knjižnici na ogled do 6. 1. 2003, skušamo avtorji Stane Adam, Lucijan Adam in Jure Sinobad predstaviti plemiško rodbino Ortenburžanov. Letos nam je uspelo navezati stike s kolegi iz sosednje Avstrije in na ta način pridobiti kopije nekaterih pomembnih listin in rokopisov iz Hišnega, dvornega in državnega arhiva na Dunaju, Koroškega deželnega arhiva v Celovcu in Nacionalne knjižnice na Dunaju. Za prijazno pomoč in sodelovanje se vsem avstrijskim kolegom, še posebej pa dr. Leopoldu Auerju in dr. Evi Irblich z Dunaja ter dr. Wilhelmu Wadlu iz Celovca, iskreno zahvaljujemo.

ZAKAJ RAZSTAVA O ORTENBURŽANIH?

Leta 2002 praznujemo Radovljičani 900 let od prihoda koroških Ortenburžanov na Gorenjsko. Leta 1102 ali blizu te letnice je Ulrik II., sin pokojnega kranjskega mejnega grofa Ulrika I. iz rodu Weimar-Orlamünde, podelil Otonu iz koroškega Ortenburga posest pod Karavankami. Prejkone je že takrat stal grad Kamen, ki je obvladoval podeljeno ozemlje.

Poznejše radovljiško gospostvo grofov Ortenburških sta sestavljala zemljiška urada Kamen in Waldenberg – Lipniški grad, ki sta si bila po statusu različna. Gospostvo s središčem na gradu Kamen je bilo fevd dežele Kranjske, kar lahko razberemo iz habsburške podelitvene listine iz leta 1338, lipniška posest s središčem na gradu Waldenberg pri Radovljici pa ne in je bila skupaj z Ortenburgom na Koroškem alod Ortenburžanov.

Kljub pomanjkanju virov lahko glede na razvoj dogodkov in s primerjavo z nekaterimi sočasnimi viri ugotovimo, da je lipniško gospostvo pred Ortenburžani imel koroški rod odvetnikov sv. Heme, ki so bili bogati posestniki tudi na Dolenjskem. Majnhard, brat Otona Ortenburškega, se je priženil v to visokorodno rodbino in žena mu je v zakon mdr. prinesla morda za doto, jutrnjo ali kot dediščino tudi lipniško posest z delom Bohinja. Zveza med Majnhardom in omenjenim rodom je očitna, ravno tako je očitna pridobitev lipniškega teritorija v njegovem času, a kdaj natanko naj bi se to zgodilo, ni več moč ugotoviti. Tako ostane najstarejši kolikor toliko ugotovljeni datum letnica 1102 ali morda bolje – okoli 1102. V spomin temu dogodku oz. času je posvečena tudi razstava.

Kaj lahko pokažemo na razstavi, ki obravnava čas od 12. do 15. stoletja? Žal razen porumenelih, obledelih in na tisoče načinov poškodovanih pergamentnih listin različnih dimenzij in nekaj vpisov v raznih samostanskih kronikah ni ostalo za Ortenburžani skoraj nič drugega. Seveda so tu še pečati kot svojevrstno sredstvo srednjeveške identifikacije, saj takrat ni bilo ne osebnih izkaznic in ne slik. Ohranile so se še redke nagrobne plošče in ostanki starih bivališč, gradov. Več nam povedo posledice ortenburškega bivanja pri nas. V njihovem času so nastali mnogi trgi na Koroškem in Kranjskem, zanimiva in po svoje pomembna je tudi v prepisih ohranjena kodifikacija rudarskih in gozdnih pravic na ortenburškem ozemlju.

Ortenburški gradovi so danes povečini razvaline, iz katerih nam lahko le pravljичne predstave pričarajo nekdanji blišč. Zato so na panojih le kot kulisa bakrorezi ali skice iz Valvasorjevih del, saj je Valvasorjev opus časovno nekje na sredini med zadnjimi Ortenburžani in časom, ki ga živimo. Sem in tja krasijo panoje tudi fotografije kake redke škrbine. Čas je neusmiljeno opravil z večino nekdanj znanih ortenburških postojank. Tako so propadli npr. glavni ortenburški grad Ortenburg pri Spittalu, na Kranjskem pa npr. Kamen pri Begunjah, Waldenberg pri Radovljici in dolenski Čušperk, Ortnek, Kostel.

Vsak pergament, vsaka notica, vsak grad ima svojo zgodbo. O sila zanimivem, že osem stoletij podrtem gradu Wartenberg pri Kranju danes komaj kaj vemo. A je moral biti ob svojem času nekaj izjemnega, vsaj glede na lokacijo in spoštljivo količino kamenja, ki še dandanes leži na pobočjih pod gradom. Iz Kranja je moral biti

pogled na tri ali celo štirinadstropno utrdbo na izpostavljenem robu bližnje Šmarjetne gore prav strašljiv. Danes marsikateri domačin o njem ne ve ničesar, kakor tudi ne o grofu Henriku, ki je tu imel svoj grad in morda prav tu zastavil nov ortenburški rod. Pa se je vse tako nesrečno obrnilo in je grad še s svežo malto doživel svoj žalosten konec.

Kolikor listin toliko usod, kolikor gradov toliko zgodb, legend. Slovenska zgodovina. Latinsko in nemško zapisani dogodki govorijo o času in ljudeh na tem ozemlju. V našem primeru o Ortenburžanih. V kolikšni meri so bili pripadniki omenjene rodbine nemškega rodu, vidimo iz predstavljenih rodovnikov. Vendar preden odmahnemo z roko, se spomnimo, koliko je bil Slovenec npr. Valvasor? Seveda v srednjem veku ni bilo prav nič pomembno, kakšne barve je bilo gnezdo, enako kot tudi danes ni. Kako lepo bi bilo, če bi merili slovenstvo po tem, kaj je kdo postoril za lastni narod? Trubarjev *Abecednik*, Valvasorjeva *Slava*, Švegllove železnice, Herbersteinova in Lambergova diplomacija, Müllnerjev in Dežmanov muzej, zmaga Turjaškega in Ravbarja pri Sisku. Vse to in še marsikaj drugega pomeni skupaj z znanimi novejšimi dogodki slovenstvo in Slovenijo. To je naša zgodovina, ki se nam je ni treba prav nič sramovati.

Posebej danes, ko imamo polna usta strpnosti in takih ali drugačnih pripadnosti, bi lahko rešili tudi odnos do lastne zgodovine. Če je bila ta tlačanska, prav, če je bila tudi meščanska in plemiška, pa tudi. Ali bi lahko imeli toliko svojega novodobnega plemstva npr. duhovništva (Trubar in Hren sta bila menda oba Slovenca), če bi bi bili vsi srednjeveški Slovenci zatirani tlačani brez možnosti?

Žal je dvajset panojev malo za dolžino treh stoletij, širino razdrobljene fevdalne družbe in globino odnosov v njej. Zato na razstavi predstavljamo le nekaj virov s komentarji, morda zgodbo ali dve in nekaj mejnikov.

moje roke pisane

ZGODBA O ORTENBURŽANIH

Ko sta se okoli leta 1070 s pompom, ki je bil v tistih časih v navadi na plemiških dvorih, vzela lurnski Adalbert in Berta iz Diessena, ni prav nič kazalo, da bi se iz te zveze utegnilo izcimiti kaj velikega. Pač običajna plemiška poroka, bogati svatje s koroških in bavarskih dvorov, številno lurnsko sorodstvo, bogata oprema, prisiljen blišč, velike besede, darovi. Ko so po nekaj dneh svatje odšli, se je Ortenburg odel v vsakdanjo sivino. Nevestina dota

na bavarskem severu, nekje okoli Peterswahla, je bila kljub relativno veliki oddaljenosti dobrodošla dopolnitev razmeroma majhni Adalbertovi dedini blizu sotočja Drave in Lisere s središčem na gradu Ortenburg. Ortenburško posestvo je bilo del nekdanje večje lurnske grofije, nekako njen stranski del. Glavnina družinske koroške posesti je ostala Adalbertovemu bratu Udalskalku, ki je kot senior obdržal glavnino grofije in naslov lurnskega grofa.

Zakonca z Ortenburga sta imela štiri sinove. Če bi vsi ostali doma, bi se že tako utesnjena posest razdrobila na nepomembne kose zemljišč. Pa je usoda hotela drugače. Ko je na pragu prve križarske vojne umrl vicedom Adalbert Ortenburški, so bili sinovi že odrasli. Dva sta bila v tem času že od doma. Majnhard je po poroki s hčero krškega advocatusa Starhanda odšel na Kranjsko, njegov brat Ulrik pa je postal duhovnik. Le sinova Adalbert in Oton sta bila v času očetove smrti, nekje med letoma 1096 in 1098, še doma in ob materi Berti urejala družinske zadeve.

Ko se je Ulrik, sin nekdanjega kranjskega in istrskega mejnega grofa enakega imena, na začetku 11. stoletja brez potomcev umikal nazaj na svoja bavarska posestva, je podelil svoje posesti na Kranjskem in v Istri Ogleju in svojim sorodnikom z Ortenburga, potomcem tedaj že pokojnega vicedoma Adalberta. Listina, s katero je leta 1102 podelil istrsko posest, se je ohranila le v prepisu. Posesti v Istri so poleg Ogleja prejeli še ortenburški Adalbert II., njegov brat Majnhard I. in njegov tedaj še mladoletni sin Adalbert III., glede na način podelitve in favoriziranja posameznih članov rodbine pa je videti, da je obstajala še ena, kranjska darovnica za posest pod Karavankami na Kranjskem, katero je po vsej verjetnosti prejel Oton I. Ortenburški.

Tako se je čez noč rodbinsko posestvo močno povečalo. Čas je naredil svoje. Adalbert I. je še mlad umrl, Ulrik je postal arhidiakon in prošt v Ogleju, bil je celo izbran za patriarha, a ga papež ni potrdil. Majnhard je združil ortenburško posest v Istri in velja za začetnika kratke, a za kranjsko in istrsko zgodovino relativno pomembne šumberške linije Ortenburžanov. Na Ortenburgu je ostal Oton I., ki se je poročil s hčero Henrika iz Regensburga in velja za začetnika koroške linije Ortenburžanov.

Slednja je v 12. stoletju imela dvoje razmeroma obsežnih gospostev, matično posest Ortenburg ob sotočju Drave in Lisere ter gospostvo Kamen pod Karavankami na Kranjskem. Oton I. je tudi prvi Ortenburžan, ki je po smrti bratranca Adalbera Lurnskega kot zadnjega aktivnega člana rodu prevzel in začel okoli leta 1141 nositi grofovski naslov. Po njegovi smrti okoli leta 1147 (spet na pragu križarske vojne) je grofijo vodil najstarejši sin

Henrik I., ki je imel tri sinove. Herman je bil oglejski arhidiakon na Koroškem, Oton III. je nasledil očeta na domačem gradu, Henrik II. pa se je poročil s svojo daljno sorodnico Kunigundo, eno od dveh dedinj šumberške posesti.

Šumberška linija ima svoje ime po gradu Šumberk na Dolenjskem, ki ga je Majnhardu Ortenburškemu prinesla v zakon njegova askvinska žena. Rod je imel sprva središče na istrskem Črnem gradu. Leta 1140, ko je Majnhard I. umrl, so bili njegovi trije sinovi že odrasli. Adalbert je živel v Labinu in upravljal istrsko posest, nekaj mlajši Majnhard je imel sedež na dolenskem Šumberku in je upravljal kranjsko posest, Ulrik pa je bil škof v Trevisu. Križarska vojna leta 1147 je zadevo obrnila drugače. Adalbert je po vsej verjetnosti padel v nesrečni bitki pri Laodiceji in tako je Majnhard, ki je medtem postal grof (dedina po Lurnskih) združil obe komaj razdruženi šumberški posesti. Čeprav so viri za ta čas redki, je videti, da je Majnhard spočetka bival na Šumberku, kasneje pa največ v Pazinu, še posebno proti koncu življenja, ko je bilo že jasno, da šumberško ime odhaja v zgodovino, saj je imel le dve hčeri. Starejša, Matilda, se še leta 1222 kot soproga goriškega grofa Engelberta III. omenja kot "*comitissa de Pisino*", grofica iz Pazina, mlajša Kunigunda pa se je poročila, kot kažejo poznejši viri, z grofom Henrikom II. Ortenburškim. Za Kunigundo vemo, da se omenja še leta 1201, ko Henrik že dolgo ni bil več živ. Tudi ona je bila tedaj že drugič poročena. Rod šumberških Ortenburžanov je tedaj definitivno izumrl, saj Matilda in goriški Engelbert nista imela potomcev, Kunigunda pa v zakonu s Henrikom Ortenburškim sicer več sinov, ki pa se kasneje nikjer več ne omenjajo.

Kako nenavadno (morda za tiste čase niti ne) izumrtje rodu, pri čemer je najverjetneje "pomagal" Henrikov brat, grof Oton III. Ortenburški, katerega sinovi so potem podedovali vso Henrikovo posest.

Od sinov grofa Otona III. Ortenburškega je bil najbolj razvpit Herman II., dolgoletni senior rodbine. Močno je povečal rodbinsko posest in vpliv svojega rodu. Od grofov vovbrških oz. strmških, sorodnikov svoje žene, je sicer delno upravičeno izsilil vrsto posesti, kot dediščino po pokojnem zetu Konradu Turjaškemu pa si je dal podeliti vso dosegljivo turjaško posest. Škofu iz tirolskega Briksna je leta 1245 v sporni blejski zadevi šel za poroka in si kot jamstvo pridržal pravico poplačati si stroške iz škofovih posestev. Posledice kažejo, da je to tudi storil. Herman ni kazal sočutja do nikogar. Ko je bil leta 1252 v denarnih težavah goriški grof Majnhard in je zbiral denar za odkupnino za tasta, tirolskega grofa Alberta, ki je bil v salzburškem ujetništvu, si je Herman

dal za relativno majhno pomoč zastaviti mdr. goriško nakelsko (nekdaj šumberško) posest. Zastava je zapadla že naslednje leto. Ne glede na omenjene dogodke je Herman svojega sina Friderika oženil z Majnhardovo hčero Adelajdo.

Ko je stari grof Herman II. leta 1256 odšel k prednikom, je za seboj pustil številno družino in pomnoženo posestvo. Še za časa njegovega življenja so se mu otroci razkropili na različne konce nemške države. Hčere so se pomogle, od sinov so nekateri šli za duhovnike, mlada grofa Henrik in Friderik pa sta ostala kot upravitelja velike in bogate ortenburške grofije. Že po dobrih štirih letih skupnega vodenja pa sta se sprla. Mlajši Friderik si je morda želel preveč, saj je iz virov videti, da je bil Henrik starejši in mu je kot takemu pripadal primat v družini. Leta 1261 je bil spor tako daleč, da se je Friderik povezal s koroškim vojvodo, ki mu je obljubil podporo v vojni z bratom. Vendar do spopada ni prišlo. Leta 1263 sta si brata s pomočjo koroškega vojvode sporazumno razdelila posest. Grof Henrik si je izbral boljši kos pogače, mdr. tudi domači grad in trg v Spittalu pod njim. Grof Friderik si je moral poiskati novi stolni grad in trg. Viri iz tistega časa so redki, bolj so nam znane posledice. Iz teh lahko sklepamo, da si je grof Friderik Ortenburški izbral za svoje domovanje tedaj še dokaj nov gorenjski grad Waldenberg, trg pa si je nameraval zgraditi v le streljaj odmaknjeni Radovljici. Ker gre k trgu tudi župnija, si jo je od oglejskega patriarha dal ustanoviti v Mošnjah, prav sredi Klemenove župnije, katerega rodinska cerkev je bila v mejah, ki jih je nadzoroval grof Henrik. Zagnanost grofa Friderika, da ustanovi novo središče za svoj del grofije, pa je s Henrikovo smrtjo (umrl je okoli leta 1271) izgubila sapo. Zadrege s ponovno konsolidacijo in vodenjem grofije so ga oddaljile od Radovljice in Waldenberga. A podjetje je bilo že tako daleč, da se je vse zgodilo bolj ali manj samo po sebi. Trg v Radovljici je počasi zrasel, semkaj so iz Rodin preselili tudi stari farni sedež. Mošenjsko župnijo je Friderik pustil nedotaknjeno, saj so imeli za razliko od radovljiške cerkve Ortenburžani pri mošenjski cerkvi patronat. Grof Friderik je utrdil tudi ortenburško dolensko posest in svojemu rodu pripravil ugodna politična tla v Furlaniji. Ko je leta 1304 umrl, so nad vodstvom grofije bedeli njegovi trije sinovi.

Majnhard je bil morda od treh bratov najstarejši in verjetno tudi najposobnejši. Njegova vojaška kariera poveljnika v kraljevi vojski in položaj glavarja v Furlaniji in na Kranjskem povesta vse. Svojim ambicijam je želel zadostiti z ustanovitvijo nove linije Ortenburžanov s sedežem na Dolenjskem. Izumrtje nove linije s sinovoma Hermanom in Majnhardom je prekinilo silovit vzpon Ortenburžanov že v prvi polovici 14. stoletja.

Majnhardov brat Oton si je z bratovo močjo v Furlaniji skušal zagotoviti ugledno službo oglejskega patriarha. Majnhardova stranka je bila v Ogleju tako močna, da je sicer uspela Otona postaviti za patriarha, a ga papež zaradi preveč posvetnega življenja ni potrdil. Oton se je potem oženil, a ni imel potomcev. Od zadnjih strmških grofov je kupil posestvo in grad Strmec in na njem tudi preživel večji del življenja.

Za razliko od ambicioznih bratov je bil na koroškem dvoru bolj umirjeni Albreht, ki je brez večjih škandalov vodil veliko grofijo. Imel je veliko družino in glede na uspešne zakonske zveze njegovih sinov je kazalo, da bodo Ortenburžani preplavili Koroško in Kranjsko. Tako se je Friderik poročil s štajersko grofico Margareto Pfannbeško, Rudolf je vzel grofico Margareto Goriško in Oton grofico Ano Celjsko. Slednja poroka sprva ni obetala prav veliko, a se je kmalu izkazala za zvezdni trenutek Celjanov.

Ortenburžani so intenzivno kolonizirali Kočevsko, pridobili so Lož, ki so ga sicer kot oglejski fevd že prej občasno imeli, ortenburško plemstvo se je podajalo tudi čez meje grofije, bili so npr. kastelani na novih pridobitvah Kravjeku, Lihtenbergu, Igu, Ložu. Od Habsburžanov prejeto Kostanjevico so oddali naprej v fevd, ortenburško plemstvo je bivalo v Ljubljani in v Kranju.

Potem se je zgodilo skoraj nemogoče. Mladi grofje so umirali kot za stavo, brez naslednikov. Henrik leta 1348, Friderik 1355 in Rudolf 1362. Od mogočnih dinastičnih zvez so ostali le obledeli pergamenti, saj je le Oton s Celjanko imel naslednika. Kako minljiva je slava sveta. Ortenburški dvor je bil kar naenkrat poln ostarelih vdov. Ko so se tudi one pripravljale zapustiti ta svet, so za svoj dušni blagor podarjale svoje premoženje raznim cerkvam in samostanom.

Ko je leta 1374 umrl grof Oton Ortenburški, sta živela le dva moška predstavnika še nedavno tako številnega rodu. Otonov brat Albreht je bil škof v Tridentu in tako oddaljen od domačega političnega dogajanja. Mladi Otonov sin grof Friderik Ortenburški pa je z osebnimi uspehi zaključil več kot tristo let trajajočo dinastijo.

Obdobje ortenburškega grofa Friderika III. je pomenilo za rodbino največji vzpon v vsej njeni zgodovini. Za kastelane in upravitelje svojih gospostev je nastavljal sposobne ljudi predvsem iz vrst svojega plemstva. Poskrbel je za urejeno gospodarjenje. Leta 1381 je izdal rudarski red za Planino pod Golico, leta 1406 pa je na podoben način uredil tudi gozdne zadeve na svoji

kočevski posesti. Friderik je bil na svoji veliki posesti popoln gospodar, saj je pri oglejskem patriarhu dosegel, da mu je leta 1394 podelil patronate nad župnijami na njegovem ozemlju, kar mu je z bulo leta 1403 potrdil tudi papež. Seveda je Friderik poskrbel, da je bilo tudi duhovništvo prevsem iz vrst njemu odvisnega plemstva. Leta 1395 je od cesarja dobil pravico krvnega sodstva. Postal je državni namestnik in grofija Ortenburg državna grofija. Bil je poveljnik cesarjeve vojske in zadnji strah Benečanov, ki so kmalu po njegovi smrti zasedli Furlanijo in del goriške grofije.

Poroka s kneginjo Margareto Teck Frideriku ni prinesla naslednika in dediča. Stara pripoved ve povedati, da ga je njegova knežja žena zastupila tako, da je nož na eni strani premazala s strupom in prerezala jabolko napol. Zastrupljeno polovico je ponudila soprogu, ki je zato umrl. Resnica je nekoliko manj pravljicična. Margareta Teck je umrla že leta 1406. Po njeni smrti se je Friderik poročil še enkrat, s kneginjo Agnezo Hachberško, ki ga je preživela, saj je umrla leta 1425. Friderik je umrl 28. aprila 1418, a z njim ni bilo konec Ortenburžanov. Stara pisma vedo povedati, da je zapustil otroka in nosečo ženo. Kralj Sigismund je 10. maja 1418 oglejskega patriarha Ludvika Tecka postavil za skrbnika velikega premoženja in otrok umrlega grofa, a že 18. junija 1419 se je vdova Agneza, tedaj že poročena s Hansom Ungnadom, pogodila z grofom Hermanom II. Celjskim in mu omogočila, da po določenih dedne pogodbe iz leta 1377 prevzame ortenburško dediščino. Dne 29. februarja 1420 je že izvršeno dejstvo potrdil tudi kralj Sigismund, sicer zet grofa Hermana II. Celjskega. Oglejske fevde je nato Celjanom potrdil tudi celjski sorodnik, oglejski patriarh, ki si je pribežališče pred Benečani našel v Celju.

Zadnji Ortenburžani so bili še trdno v sedlu okorelega srednjega veka. Humanizem, ki je preko furlanskih ravníc silil prav pod Alpe, jih ni dosegel. Njihovi nasledniki Celjski so bili bolj dovzetni za nov veter. Celjska dinastija se je razmahnila in dala dobršnemu delu Kranjske in Koroške nov zagon. Neodvisna in številna ortenburška posestva so celjskim dedičem omogočila razmah, kakršnega ni doživela na Kranjskem in Koroškem ne prej in ne kasneje še nobena plemiška rodbina.

Ortenburška dediščina je bila spoštovanja vredna. Dedna pogodba iz leta 1377 omenja 17 gradov z gospostvi in 6 trgov. Kasneje se je ortenburška posest še bistveno povečala. Veliko razsežnost ortenburške posesti in vpliva prikazujejo tudi ohranjene fevdne knjige grofov Celjskih.

Stane Adam